

‘મનગમતી વાર્તાઓ’ વિશે | નવનીત જાની

[‘મનગમતી વાર્તાઓ’ : જિતેન્દ્ર પટેલ, પાર્શ્વ, ૨૦૦૫, પૃ. ૨૨૪, ક્રિં. ૩. ૧૧૦/-]

સમકાલીન ગુજરાતી વાર્તાજગતમાં જિતેન્દ્ર પટેલનું નામ હવે નવું નથી. શ્રી રઘુવીર ચૌધરીને તો નીવડેલા વાર્તાકાર કહેવાનું મન થઈ આવે એવા આ વાર્તાકારે નવલકથા ક્ષેત્રેય ખેડાણ કર્યું છે. વાર્તાની વાત કરીએ તો, મુખ્યત્વે ગ્રામજીવનને એમણે પોતાની વાર્તાનો પ્રમુખ વિષય બનાવ્યો છે. વાર્તા મશે ગ્રામજીવનના આલેખને જ એમને વાર્તાકાર તરીકેની ઓળખ પ્રસ્થાપિત કરવામાં મહત્તમ યોગદાન આપ્યું છે.

‘મનગમતી વાર્તાઓ’ જિતેન્દ્ર પટેલે પોતે કરેલ પોતાની પસંદીદા વાર્તાઓનું સંકલન છે. અહીં તેમના અગાઉના વાર્તાસંગ્રહો ‘ઉન્મેષ’, ‘અનિમેષ’ અને ‘અતિરેક’માંથી એકવીસ વાર્તાઓ લેવામાં આવી છે. વાર્તાકાર કિરીટ દૂધાતનો પ્રસ્તાવના લેખ ‘જિતેન્દ્ર પટેલની વાર્તાસૃષ્ટિ : અચાનક ધૂંધળું બની જતું વિશ્વ’, સહજ રીતે વાર્તાનાં મર્મસ્થાનો ચીંધી આપે છે. આ સંકલનમાં ગ્રામજીવનના વાસ્તવને રજૂ કરતી વાર્તાઓની સંખ્યા અધિક હોઈ સ્વાભાવિકપણે એ તરફ લેખકનો ઝોક દેખાઈ આવે છે. પ્રસ્તાવનાકાર કહે છે તેમ, ગ્રામચેતનાની વાર્તા વાર્તાકારનો વિશેષ છે અને એવી વાર્તાઓમાં માનવજીવનનું નરવું-વરવું, બન્ને પ્રકારનું દર્શન લાધે છે. આવી વાર્તાઓમાં ‘ભાભી’, ‘પાદરનો ફૂલો’, ‘મામાની ઘરે’, ‘ખાડ’, ‘દીકરી’ વગેરે આસ્વાદ્ય છે.

‘ભાભી’ વાર્તાને ગુજરાતી વાર્તાસાહિત્યની યશસ્વી વાર્તા કહી શકાય એટલી સુંદર એ વાર્તા છે. ગામલોકનાં મહેણાં-ટોણાથી હારીથાકીને નહીં પણ પોતાના પર આવી ચડેલા આળને કારણે પોતાનાં વહુ-દીકરાને હેરાનગતિનો સામનો ન કરવો પડે એવું વિચારી ભાભી કોઈ ધાર્મિક સ્થળે જઈને બાકીનું જીવન વિતાવવાનું પસંદ કરે છે. વાર્તારંભે, ઘણા સમયે શહેરમાંથી પોતાના ગામ આવેલો વાર્તા નાયક, જરા દૂરના સંબંધે થતાં ભાભીનાં સ્મરણમાં મુકાય છે. એ સાથે એક વિધવા અને અસહાય સ્ત્રીના સ્વમાની અને સંઘર્ષશીલ જીવનનાં વિવિધ પડગો ખૂલતાં જાય છે. લેખકે પૂરા સમભાવ અને તાટસ્થથી ગામલોકના ભાભી પ્રત્યેના ઓરમાયા વર્તનને, પોતાની ભાભી પ્રત્યેની લાગણીને અને નાયકને ભાભીના પક્ષે બોલવાથી સગી મા તરફથી મળતા અવમાનનું ચિત્રણ કર્યું છે. એક સ્વમાની નારીની અડગ-અટલ જીવનરીતિને લેખકે સંવેદનાત્મકતાથી ઊપસાવી આપી છે, તો સામે પક્ષે સમાજની જડતાય ચીંધી બતાવી છે. ‘પાદરનો ફૂલો’નું કથાનક લાગે કોઈ લોકકથા જેવું પણ લોકકથાઓમાં સામાન્ય રીતે જોવા મળતા મુઠ્ઠી ઊંચેરા માનવીથી તદ્દન વિપરીત – ગાડાખેડુ વાઘજીનું ચરિત્ર વાર્તાને જુદી પાડે છે. ભાઈ-બહેનને કેન્દ્રમાં રાખીને ગુજરાતી સાહિત્યમાં લખાયેલી વાર્તાઓ શોધવા જવું પડે ત્યારે આ વાર્તા જુદી ભાત પાડે છે. વિકટ પરિસ્થિતિમાં મુકાયેલી નિરાધાર બહેનની વહારે ધાવાને બદલે એનો ભાઈ દિલચોરી કરી પોતાની નાત-જાત છુપાવે છે, નામ છુપાવે છે. બહેન પોતાના માથા પર ભમતું મોત રખેને ભાઈના માથે ભમતું કરી મેલે એવા ડરથી ! ભાઈની બહેનથી અજાણ્યા રહેવા માટેનાં ચાલાકી-જૂઠાણાં અને સગા ભાઈથી અજાણ બહેનની હકીકત છુપાવવાનાં ઝાવાં ભાવકને ચોકાવી મૂકે છે. ભાઈ-બહેને એકબીજાની ઓળખ આપી હોત તો પરિસ્થિતિ શું હોત ? એ અટકળ સુધી ન જતાં વાર્તા એક જુદી જ ધારણા બાંધી આપે છે

જે વાચકના ચિત્તને ધક્કો પહોંચાડે છે. સાસરિયાઓથી બચવા પોતાના બાળક સાથે ભાગેલી બહેન જ્યારે જાણે છે કે માજણ્યા ભાઈથી પણ એ નથી સંઘરાઈ, ત્યારે એ પોતાના બાળક સાથે માત્ર પાદરનો ફૂલો પૂરવાનું પસંદ કરે છે. એ સમયે, બનાવ બન્યા પછી, સાચી લાગણીથી ખોંચાઈ આવેલા ભાઈના હૃદયપરિવર્તનનો કોઈ અર્થ સરતો નથી. ‘દીકરી’ અને ‘મામાની ઘરે’ વાર્તાનું વસ્તુ એકબીજાને પૂરક બનતું હોય એમ લાગે. પાત્રો પણ સરખાં છે. ફરક હોય તો બન્ને વાર્તાઓમાં ઘટતી ઘટનાઓના સમયાન્તરનો. બંને વાર્તામાં પિયર પક્ષ તરફથી – ભાઈ-ભાઈઓના ઉપેક્ષિત વર્તનનો ભોગ બનતી બહેનની વાત છે. ‘દીકરી’ વાર્તામાં જીવનની છેલ્લી અવસ્થામાં ઓશિયાળાપણું અનુભવતા બાપને મળવા આવેલી દીકરી ભાઈઓના રુદ્ધ વર્તનથી દુઃખ પામે છે. ભાઈ-ભાભીને એમ છે કે બહેનબાને બાપની મિલકત દેખાય છે. એટલે વારેવારે દોડી આવે છે. જ્યારે દીકરીને બાપની મિલકતમાંની એક પાઈ પણ ખપતી નથી. એ તો ઈચ્છે છે કે, ભાઈ-ભાભીઓ બાપને સાચવે. છતે દીકરે બાપ નિસહાય જીવે એ દીકરી માટે અસહ્ય છે. એ પોતાના સ્વમાનના ભોગે સગા ભાઈની વાડીમાંથી પોતાના પુત્રને મગફળીનો એક દાણો પણ લેવા દેતી નથી. ‘આ તો મામાનું ખેતર છે. પછી શું લેવાને ના પાડો છો ?’ એવા પુત્રના પ્રશ્નના જવાબમાં કહે છે, ‘એ તો ક્યારનું વ્યું વ્યું’ – આમાં પિયરના સંબંધની પૂરી થયેલી લેણદેણ વેધક રીતે વ્યક્ત થઈ છે. ‘મામાની ઘરે’ વાર્તામાં ગુલકલહને કારણે મામા-મામીનું ભાણા પ્રત્યેનું રુક્ષ વર્તન કેન્દ્ર સ્થાને છે. ‘ખાડ’ વાર્તામાં ઘરકંકાસને પ્રતીકાત્મક રીતે વ્યક્ત કરવામાં આવ્યો છે.

ગ્રામજીવનની વાર્તાઓમાં ખાસ કરીને તૂટતાં જતાં કુટુંબો કે સંબંધોની વાર્તાઓ જિતેન્દ્ર પાસે વિશેષ પ્રમાણમાં મળી છે. આવા કુટુંબજીવનનું તથાતથ દર્શન કરાવવાની એમને સારી ફાવટ છે. સાથે એય નોંધવું જોઈએ કે આ પ્રકારના કથાવસ્તુમાં જોવા મળતી એકવિધતા ખૂંચ્યા વિના રહેતી નથી. તેઓ જે ઘટનાને પકડમાં લે છે, જે વાસ્તવના ઊંડાણમાં જાય છે એમાંથી સંબંધોની સપાટી શોધી કાઢવાનું એમનું લક્ષ્ય કળાય છે. વસુદેવ કુટુંબકમ્પની છાયામાં ગોપિત ઉપરછલ્લી લાગણીઓ, સ્વાર્થપરાયણતા, સ્વભાવની જડતા અને કટુભાવોનો દ્વંદ્વ એમની વાર્તાઓમાં એકસૂત્રે રચાય છે. લેખકનું ફોકસ જ, ગામ છોડાવ્યા પછીય ભાભી ઉપર આળ રાખનાર ગામલોક (ભાભી), બહેન પ્રત્યે ઓરમાયું વલણ ધરાવતા ભાઈ (પાદરનો ફૂલો, દીકરી), ભાણેજ પ્રત્યે અણગમો દાખવતા મામા-મામી (મામાની ઘરે), દીકરી-સંતાનો પ્રત્યે ઓરમાયું વર્તન દાખવતી મા (દીકરીયાળ, પાવો, છેડો) ઉપર વિશેષ રહે છે.

એમની ગ્રામજીવનની વાર્તામાં તૂટતા જતા કૌટુંબિક સંબંધો મુખ્ય છે તો શહેરીજીવને વ્યક્ત કરતી વાર્તાઓમાં અદના માનવીની એકલતા, નિરસતા અને હતાશા કેન્દ્રસ્થાને છે. ‘દર’, ‘ઘર’, ‘મંદી’, ‘ગઢી’ જેવી વાર્તાઓમાં માનવમહેરામણથી ઊભરાતા શહેરમાં વસતા અને અંદરની એકલતાથી પીડાતાં પાત્રોની સંવેદના વ્યક્ત થઈ છે. ‘દર’ વાર્તામાં નોકરી નિમિત્તે ઘરથી દૂર રહેતા પતિને કારણે ઘરમાં એકલતા અનુભવતી સ્ત્રીની વાત છે., રાત્રિના સૂનકારમાં ઉંદરના ચૂંચવાટથી આશ્વાસન મેળવતી સ્ત્રી, ઘણીબધી સ્ત્રીઓની એકલ-વ્યથા કહી જાય છે. ‘મંદી’ વાર્તામાં સસ્તામાં મળી ગયેલા પ્લેટમાં રહેવા આવેલા દંપતીને પાંખા પાડોશને કારણે અનુભવવી પડતી એકલતાની વાત છે. પંખી માટે વેરેલા દાણા પણ બે-બે દિ’ સુધી એમ ને એમ પડી રહે એવા સૂના એપાર્ટમેન્ટમાંથી છુટકારો મેળવવા આ દંપતી ખોટ ખાઈને પણ પોતાનું

ઘર વેચી કાઢવાનું વિચારે છે. પણ એમને જલદી કોઈ ગ્રાહક મળતો નથી. બાજુના મકાનમાં ભાડે રહેવા આવતું એક કુટુંબ પણ છેલ્લી ઘડીએ રહેવા આવવાનું માંડી વાળતાં સ્ત્રીની એકલતા ઓર ઘનીભૂત થઈને પ્રગટી ઊઠે છે. ‘ગઢી’ વાર્તામાં ઓછી ઊંચાઈ હોવાને કારણે ગતિ ઉઠે ગઢી નામની છોકરીના સગપણમાં પડતી મુશ્કેલીઓ અને એની હતાશાની વાત છે. વાર્તામાં છોકરીનું ઠેકાણું પડી જાય એ માટે અવનવા તુક્કા અજમાવતી એની માનું વર્તન હાસ્યાસ્પદ ઠરે છે. આ ઉપરાંત ‘ઘર’, ‘પી. પી. નંબર’, ‘બંધ’ જેવી વાર્તાઓમાં શહેરીજીવનની કેટલીક વરવી બાજુઓ વ્યક્ત થઈ છે.

નગરજીવનની વાર્તાઓમાં વાર્તાગૂંથણી માટેના આવશ્યક વિવિધ કસબનો લેખકને ખ્યાલ હોય જ, પરંતુ જિતેન્દ્ર પટેલે આવા કસબોને બહુ ખપમાં લીધા નથી. એમણે મોટે ભાગે સંદર્ભો કે સંકેતોથી વાર્તા રચવાનું મુનાસિબ માન્યું છે. ઘણી વાર પરિસ્થિતિ, ઘટના કે કથાઘટકને વધુ આલોકિત કરવાને વાતાવરણ વા પરિવેશ રચવાની મોકળાશ હોવા છતાં એમ કરવામાં તેઓ પડ્યા નથી. ગ્રામજીવનની વાર્તાઓમાં પાત્રસર્જન માટે વાણી, વર્તન અને વર્ણનનો કેટલો સહારો લેવાયો છે ! અલબત્ત, નગરજીવનની વાર્તાઓમાં લઈ શકાયો નથી એટલો. ગ્રામજીવનની વાર્તાને સબળ બનાવવા તળપદ વાતાવરણ અને બોલી વહારે ધાય છે. જેમ ગ્રામજીવનની વાર્તાઓમાં બોલનો જુદો જુદો સ્વાદ, લહેકા, કાફૂ પમાય છે, એમ નગરજીવનની વાર્તાઓમાં ઓછો પમાય છે. ગ્રામજીવનની વાર્તાઓમાં માનવસંબંધોની વિચ્છિન્નતા, સ્થગિતતાનું આલેખન ગ્રામીણ પરિવેશને વળમાં લઈ સંવેદનશીલ ઊંડાણથી થયેલું જોવા મળે છે. શહેરીજીવનની વાર્તાઓમાં અસ્તિત્વમૂલક એકલતાનું નિરૂપણ વાર્તાના આંતરિક અંગમાં પાત્રત્વ ધારણ કરવા સુધી માંડ પહોંચે છે. ગ્રામજીવનની વાર્તામાંથી ઊઠતો વિષાદમય પડઘો છેક વાયકના ભીતર સુધી પહોંચે છે. એવું શહેરીજીવનની વાર્તાઓમાં ઓછું જોવા મળે છે. જો કે શહેરીજીવનની વાર્તાઓમાં સાંપ્રત સંવેદના જમા પક્ષે છે એ નોંધવું જોઈએ. સાથોસાથ એય નોંધવું રહ્યું કે ગ્રામજીવનની વાર્તાઓ દ્વારા પોતાની નિજી ઓળખ ઊભી કરનાર જિતેન્દ્ર પટેલ ભવિષ્યમાં શહેરીજીવનની વાર્તાઓમાં પણ ઊજળો આંક આપશે. આ શુભેચ્છા પણ અને અપેક્ષા પણ.